

- Dzieje Słupcy*. Red. B. Szczepański, Poznań 1996, 307 ss.
Dzieje Wągrowca. Red. E. Makowski, Wydawnictwo WBP, Poznań 1994, 319 ss.
Dzieje Wyrzyska. Red. S. Sierpowski, Poznań 1999, 347 ss.
Dzieje Zdun. Środowisko przyrodnicze. Historia. Zduny, 263 ss.
Historia Leszna. Red. J. Topolski, Leszno 1997, 502 ss.
Z. Kaczmarek, J. Stępień, *Dzieje Rychwała*. Konin 1994, 250 ss.
J. Łojko, J. Stępień, *Zarys dziejów Mosiny i okolic (do 1945 roku)*. Wydawnictwo „Alpim”, Mosina 1992, 184 ss.
Miasto i gmina Jutrosin. Leszno 1999, 460 ss.
Mrocza. Z dziejów miasta i gminy. Red. B. Rogalski, Bydgoszcz 1993.
Cz. Łuczak, *Dzieje Mogilna*. Poznań 1998, 508 ss.
J. Szełmeczka, *Dzieje Szamocina (w 250 rocznicę miasta)*. Szamocin 1998, 304 ss.
Uniejów. Dzieje miasta. Red. J. Szymczak, Łódź-Uniejów 1995, 421 ss.

INSTYTUT NAUKOWO-BADAWCZY EUROPY WSCHODNIEJ W WILNIE (1930-1939)

Pod koniec lat 20. w II Rzeczypospolitej wzrosło poczucie zagrożenia ze strony Związku Sowieckiego. Odpowiedzią na tę sytuację geopolityczną było nasilenie przygotowań obronnych, rozwój przemysłu zbrojeniowego oraz intensyfikacja działań prometejskich na Ukrainie i Kaukazie¹. W tej sytuacji wzrosło także zapotrzebowanie na rzetelne, z naukowego punktu widzenia, opracowania na temat potencjału militarno-przemysłowego, polityki zagranicznej oraz ewolucji stosunków wschodniego sąsiada. Do współpracy tej włączono szereg instytucji naukowych: Instytut Wschodni, Instytut Naukowego Badania Komunizmu oraz Instytut Badań Spraw Narodowościowych. W podobnym celu utworzono w 1939 r. warszawski Ukraiński Instytut Naukowy (UIN), którego celem była praca nad statusem sowieckiej Ukrainy i studia teoretyczne nad przyszłym ustrojem społeczno-politycznym niepodległego państwa nad Dnieprem² oraz Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie (INBEW). Od początku swej działalności głównym zadaniem tej ostatniej placówki były badania sowietologiczne i wschodnioznawcze, ze szczególnym uwzględnieniem historii narodów nierosyjskich w tej części Europy. Lokalizacja ośrodka sprawiła, że główna problematyka naukowo-badawcza dotyczyła ludów bałtyckich, fińskich i Słowian, zamieszkujących dawne Wielkie Księstwo Litewskie oraz pogranicze moskiewskie.

I. ORGANIZACJA INSTYTUTU WILEŃSKIEGO

W 1929 r. historyk epoki jagiellońskiej Oskar Halecki na światowym kongresie historyków w Brukseli przedstawił genezę pojęcia Europy Wschodniej. Natomiast Marceli Handelsman próbował „wprowadzić” do Europy wymiar słowiańsko-bałtycki obok już istniejącego świata romańsko-germańskiego. Z osobą tego ostatniego historyka wiąże się inicjatywa powołania w Warszawie 29 czerwca 1927 r. Federacji Towarzystw Historycznych Europy Wschodniej (*Fédération des Sociétés Historiques de l'Europe Orientale*). Rok później w języku francuskim ukazał się pierwszy numer „Bulletin d'Information des sciences historiques en Europe Orientale” (do 1939 r. wyszło dziewięć

¹ R. Potocki, *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej*, Lublin 1999.

² R. Potocki, *Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie (1930-1939) – jego wkład do nauki i kultury ukraińskiej i polskiej*. „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” T. 6-7, 1998.

tomów). Ówczesna Europa Wschodnia miała obejmować ogromne obszary od pogranicza germańskiego i włoskiego po step ukraiński i rosyjski, natomiast Finlandia i Grecja wyznaczały krańcowe flanki tego terytorium. Dzięki pracy tej organizacji ukazało się kompletne omówienie historiografii Estonii (1928), Łotwy (1928) oraz republik sowieckich: Białorusi (1928), Ukrainy (1937-1938) i Rosji (1934, 1938). Ponadto utrzymywano regularne kontakty z ośrodkami emigracji rosyjskiej (w Pradze prof. Florowski) i ukraińskiej w Warszawie (prof. O. Łotočky). Z racji swego położenia na pograniczu narodów polskiego, litewskiego, białoruskiego i innych etnosów Wilno było szczególnie predysponowane na ośrodek wschodnioznawczy³. Na Uniwersytecie Stefana Batorego znajdowało się centrum badawcze, zajmujące się okresem jagiellońskim i historią Wielkiego Księstwa Litewskiego. W Wilnie funkcjonowały także instytucje naukowe polskie, litewskie, białoruskie, żydowskie, tatarskie i karaïmskie. Pod wpływem tych uwarunkowań stworzono INBEW. Inicjatywa powołania Instytutu Wileńskiego – jak pisze S. Swianiewicz – pojawiła się na przełomie 1928 i 1929 r.⁴ Idea ta, nawiązująca do doświadczeń i dorobku *Osteuropa Institut* we Wrocławiu, zyskała gorącego protektora w późniejszym premierze Januszu Jędrzejewicz (1933-1934). Uroczysta inauguracja działalności tej instytucji odbyła się 23 II 1930 r. w Pałacu Tyszkiewiczów w Wilnie. Na pierwszym spotkaniu sporządzono listę 35 założycieli, wybrano władze oraz uchwalono statut placówki. Głównym jej celem miały być badania historyczne, geograficzne, gospodarcze, społeczne, kulturalne i polityczne ziem, etnosów i organizmów państwowych w Europie położonej między Morzem Czarnym i Bałtyckim oraz szerzenie wiedzy na ten temat. Podstawową formą realizacji postawionych zadań miały być sekcje naukowe, komisje badawcze, działalność referatowa, edytorska i biblioteczna. Niemniej istotnym zadaniem stało się stworzenie warsztatu badawczego i bazy informacji naukowej na temat Europy Wschodniej. Ważnym zadaniem było także wykształcenie specjalistów w tym zakresie dla potrzeb handlowych, państwowych, wojska i ruchu prometejskiego. Pod pretekstem tak zorganizowanego INBEW kryła się także chęć wzmocnienia roli politycznej II Rzeczypospolitej w tym regionie oraz rozwinięcie wszechstronnych badań nad ZSRR. W tej mierze Instytut Wileński rozwinął się jako jeden z pierwszych ośrodków rusoznawczych i so-wietologicznych na świecie.

Według statutu z 1930 r. Instytut był zarządzany przez Zgromadzenie Ogólne, Radę Administracyjną, Zarząd oraz dyrektora. Do uprawnień dyrektora należało: udzielanie absolutorium Zarządowi, załatwianie wniosków Rady Administracyjnej, sprawy budżetowe, wybory członków do poszczególnych organów. Z kolei do piętnastoosobowej Rady Administracyjnej należał nadzór nad bieżącym funkcjonowaniem placówki. Pierwszym dyrektorem INBEW został prof. Jan Rozwadowski, a po jego śmierci prof. Stanisław Kętrzyński.

Zgodnie z uchwałą z 2 lutego 1930 r. powołano do życia cztery sekcje: historyczno-prawną, kultury, ekonomiczną i etnograficzną. Sekcja historyczno-prawna działała pod kierownictwem prof. Stefana Ehrenkreutza, lecz przed 1937 r. rozpadła się na dwie komórki: historyczną oraz prawną, na czele której stanął prof. Eugeniusz Waśkowski. Prawnicy zajmowali się głównie problematyką ustrojową ZSRR i Litwy ze szczególnym uwzględnieniem wszelkich przemian wewnętrznych w tych krajach. Wyniki tych prac publikowano najczęściej w „Wileńskim Przeglądzie Prawniczym”. Z kolei historycy pracowali nad historią Kościołów wschodnich. Rozpoczęli oni także gromadzenie materiałów do historii Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz monografii krajów nadbałtyckich. Z kolei sekcja kulturalna pod kierunkiem prof. Jana Otrębskiego zajęła się powiązaniem filozoficznymi pogranicza litewsko-słowiańskiego oraz przygotowywała słowniki języka białoruskiego. Niekwestionowaną rolę odegrała, uruchomiona w maju 1930 r., sekcja gospodarcza kierowana przez prof. Władysława Zawadzkiego. W ramach tej jednostki działało seminarium ekonomiczne, które zajmowało się badaniami nad gospodarką imperium sowieckiego oraz kresów północno-wschodnich II Rzeczypos-

³ J. Kłoczowski, *Europa Środkowowschodnia w historiografii krajów regionu*. Lublin 1993, s. 6-15.

⁴ S. Swianiewicz, *W cieniu Katynia*. Warszawa 1990, s. 15.

politej. Ponadto jesienią 1937 r. przystąpiono do wydawania regularnych publikacji i sprawozdań, przedstawiających stan ekonomii sowieckiej. Sekcja ta współpracowała także z Komisją Naukową Badań Ziem Wschodnich⁵. Natomiast sekcja etnograficzna działała pod przewodnictwem prof. Cezarii Boudouin de Courtenay. W 1934 r. komórka ta uległa dalszym przekształceniom i ostatecznie podzieliła się na dwie sekcje. Pierwsza placówka zajmowała się badaniami etnograficznymi województwa wileńskiego i nowogródzkiego oraz kowieńskiej Litwy. Druga zaś badała osadnictwo w dorzeczu Dźwiny, spław drewna na Niemnie oraz zbierała materiały do mapy czwartorzędu europejskiego. Ponadto ożywioną działalność prowadził referat polityczno-ustrojowy pod kierownictwem doc. Wiktora Sukiennickiego, który gromadził periodyczną prasę sowiecką i emigracji antykomunistycznej. Seminarium prawnicze przygotowywało ponadto zbiorową monografię o zasadach funkcjonowania ZSRR⁶.

Edytorstwem INBEW zajmował się referat kierowany przez prof. Erwina Koschmiedera. Instytut posiadał dwa wydawnictwa periodyczne. Do wybuchu wojny ukazały się trzy tomy „Balticoslavica” (1933, 1936, 1938). W artykule wstępnym redakcja określiła pismo jako biuletyn sprawozdawczy w zakresie archeologii, prehistorii, etnografii i filologii na terenie nadbałtyckim (...) oraz sąsiednim słowiańskim. W ambitnych zamierzeniach pismo miało się stać centralnym punktem interdyscyplinarnych spotkań i badań. Działalność tej placówki budziła zainteresowania emigracji rosyjskiej, o czym świadczy chociażby opublikowanie w I tomie studiów artykułu P. Sawickiego, *Eurazjatyzm jako koncepcja naukowa*. Drugim periodykiem był „Rocznik Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej”. Z powodów finansowych ukazały się jedynie dwa tomy – 1933 i 1934 r. Ponadto w Instytucie zorganizowano referat bałtycki oraz referat stosunków mniejszościowych (1931-1934). W ostatnim kwartale 1936 r. funkcjonował także referat badający rozwój kulturalno-oświatowy ZSRR, kierowany przez prof. Bolesława Wilkanowskiego. Z kolei dla potrzeb MSZ pracował referat litewski (utworzony w 1936 r.), który regularnie redagował „Biuletyn Kowieński”⁷.

INBEW miał się utrzymywać z subwencji rządowych i samorządowych, instytucji społecznych, darowizn i legatów, a także z opłat za wykłady i dochodów z wydawnictw. W rzeczywistości był on jednak w dużej mierze utrzymywany przez państwo. Duży procent stanowiły fundusze otrzymywane z MSZ (ze specjalnego funduszu ministra oraz funduszu Wydziału Wschodniego). I tak w latach akademickich 1935/1936 oraz 1936/1937 r. otrzymano po 43 200 zł, z kolei Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w latach 1936-1939 przekazało subwencje po 12 tys. zł. Łącznie budżet tej instytucji w latach 1935-1936 zamykał się w kwocie 97 tys. zł⁸.

Instytut skupiał w swoich szeregach członków honorowych (była to osoba jednogłośnie wybrana na wniosek Rady Administracyjnej i mająca duże zasługi, głównie na rzecz Instytutu), zwyczajnych (w te szeregi mógł wstąpić każdy obywatel wytypowany przez Zarząd Instytutu. Ich liczba nie mogła jednak przekroczyć 50 osób) i korespondentów (grupę tę tworzyli zarówno obywatele II Rzeczypospolitej, jak i obcokrajowcy zajmujący się sprawami związanymi z Instytutem)⁹. Wśród założycieli byli m.in.: W. Abramowicz (senator RP), prof. S. Arnold, prof. F. Bujak, dr P. Dunin-Borkowski (były wojewoda lwowski), prof. S. Ehrenkreutz (historyk zajmujący się prawem polskim i litewskim, pomysłodawca INBEW), prof. J. Kucharzewski (badacz Rosji), prof. W. Lednicki, red. S. Mackiewicz (red. nacz. konserwatywno-monarchistycznego „Słowa”), dr S. Paprocki, prof. J. Rozwadowski (teoretyk językoznawstwa, prezes Instytutu), prof. W. Staniewicz (minister reform rolnych), dr S. Swianiewicz, L. Wasilewski (były minister spraw zagranicznych), prof. M. Zdziechowski

⁵ Archiwum Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, sygn. 465/I-VI. Teczki: Komisja Naukowa Badania Ziem Wschodnich – grupa chełmsko-wolyńska (1936-1939).

⁶ AAN, MSZ, Departament Polityczno-Ekonomiczny, sygn. 5218. Teczka: Instytuty Naukowe. Materiały INBEW; AAN, Akta Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie oraz Szkoły Nauk Politycznych z lat 1931-1939, sygn. 1-16.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, sygn. 5218. Sprawozdanie z wykonania budżetu INBEW w roku finansowym 1935-1936 oraz projekt preliminarza na rok 1936/1937.

⁹ *Statut Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie*. Wilno 1930.

(historyk literatury rosyjskiej, czeskiej, najstarszy członek Instytutu) oraz Jan Piłsudski (brat marszałka Józefa Piłsudskiego). Trzon Instytutu tworzyli więc ludzie różnych profesji: prawnicy, językoznawcy, historycy, ekonomiści, historycy prawa, literatury, wyżsi urzędnicy państwowi, członkowie rządu, dziennikarze, adwokaci. Wszyscy ci ludzie zajmowali się badaniami naukowymi wschodnich terenów i ich sąsiadów. Czynnikiem wiążącym były także ich poglądy polityczne, pełnione funkcje państwowe i wreszcie ich osobiste związki z Wileńszczyzną¹⁰.

II. DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWO-BADAWCZA

W przeciwieństwie do UIN Instytut Wileński zajmował się przekrojowymi badaniami Związku Sowieckiego, Kowieńskiej Litwy oraz kresami północno-wschodnimi. Tak sformułowany program badawczy pokrywał się z programem Instytutu Wschodniego i Instytutu Naukowego Badania Komunizmu (sowieologia, problematyka Europy Wschodniej) oraz Instytutu Badań Spraw Narodowościowych (mniejszości etniczne). Oprócz tych instytucji INBEW zajmował się także pracami zlecanymi przez MSW, Sztab Główny Wojska Polskiego oraz Komisję Badań Naukowych Ziem Wschodnich. Placówka ta była prekursorem badań sowietologicznych na świecie, zaś pracowali tam uczeni tej miary co S. Swianiewicz czy W. Sukiennicki. Pod ich opieką młodzi naukowcy przygotowywali i prowadzili analizę stosunków wschodniego sąsiada. W tym właśnie gronie powstała praca *Ewolucja ustroju ZSRR w świetle oficjalnych publikacji władz sowieckich*, będąca wszechstronnym opracowaniem ustroju komunistycznego imperium. Dotyczyła ona m.in. organizacji państwa, republik związkowych, prawa wyborczego. Jest to zarazem najbardziej znaczące opracowanie przygotowane przez zespół W. Sukiennickiego. Spotkało się ono jednak z krytyczną oceną ówczesnego premiera i ministra spraw wewnętrznych. Po wejściu Armii Czerwonej do Wilna we wrześniu 1939 r. zostało zniszczone. Ważnym organem INBEW był także „Przegląd Kwartalny Gospodarki Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich”, gdzie publikowano analizy ekonomiczne o ZSRR, które były przygotowywane na podstawie specjalistycznej prasy radzieckiej i emigracyjnej. Każdy numer zawierał dokładne omówienia stanu przemysłu, rolnictwa, handlu, transportu. Prace te wykonywane dla MSZ nie były jedynymi wykonywanymi przez tę instytucję. Ponadto Instytut przygotowywał dla Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych oraz Ministerstwa Spraw Wojskowych analizy studyjne na podstawie materiałów dostarczonych przez Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Współpraca z kręgami wojskowymi dotyczyła prac badawczych nad Litwą, a w szczególności referatu litewskiego kierowanego przez J. Ostrowskiego. Komórka ta została powołana do życia jeszcze w 1936 r. Wydawała ona „Biuletyn Kowieński”, który zamieszczał informacje o życiu Polaków i innych mniejszości na Litwie, jak też dostarczała materiały do audycji radiowej „Chwilka litewska”. Ponadto prowadzono rozmowy w sprawie włączenia Wileńskiego Biura Prasowego (Wilbi) i „Chwilki” do INBEW. Referat litewski miał ponosić oficjalną odpowiedzialność za te instytucje, zaś finansowane i kontrolowane miały być one także przez Sztab Główny WP i MSZ, czemu stanowczo sprzeciwił się dyrektor Instytutu. Uważał bowiem, że kontrola działalności agend należy wyłącznie do władz tej placówki naukowo-badawczej. W zamian postulował podpisanie specjalnej umowy, która uregulowałaby ewentualne włączenie Wilbi do Instytutu. Po podpisaniu odpowiedniej umowy w dniu 17 kwietnia 1935 r. z MSZ Instytut otrzymywał na swoją działalność stałą dotację w wysokości 1 390 zł, z czego 700 zł miał wypłacać Oddział II Sztabu Głównego. W zamian Zarząd podjął się wydawania biuletynu zastępującego Wilbi. Do kompetencji władz tej instytucji należało także dostarczanie materiałów dotyczących stosunków politycznych i gospodarczych na Litwie, a także sporządzanie biografii i charakterystyk oficerów litewskich¹¹. Gdy na początku 1936 r. władze wojskowe przystąpiły do opracowania planu rozbudowy i modernizacji sił zbrojnych, którego głównym założeniem

¹⁰ Zob.: przyp. 8; „Rocznik Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej” (Wilno).

¹¹ AAN, MSZ, Departament Polityczno-Ekonomiczny, sygn. 6125. Pismo Oddziału II Sztabu Głównego do MSZ.

było przygotowanie do obrony przed napadem ze Wschodu i Niemiec, INBEW podjął kompleksowe studia analityczne nad organizacją armii litewskiej i sowieckiej oraz raportami na temat sytuacji wewnętrznej i stosunków politycznych wschodniego i północnego sąsiada.

Instytut, oprócz wzmiankowanych wyżej instytucji, współpracował także z innymi komórkami. W celu gruntownego poznania ziem wschodnich w marcu 1934 r. powołana została Komisja Naukowych Badań Ziem Wschodnich przy Prezesie Rady Ministrów. W jej skład wchodziły 4 grupy: łemkowska, lwowska, poleska, wileńska. Poznanie sytuacji na Kresach stało się pilną potrzebą, gdyż tereny te były bardzo mało rozwinięte, zamieszkiwała je ludność wielonarodowościowa, ponadto poprawa życia ekonomicznego miała zarówno gospodarcze, jak i polityczne znaczenie. Przedmiotem badań Komisji były warunki naturalne, ekonomiczne, demograficzne, narodowościowe. Wszystkie szczegółowe obserwacje zostały zawarte w pracach m.in. C. Szklówna, *Wpływy i wydatki państwa na terenie ziem północno-wschodnich*, J. Wiszniewskiego, *Lokalizacja i stan ogólny pozarolniczej wytwórczości ludowej* oraz S. Jędrzychowskiego, *Materiały i uwagi do bilansu handlowego ziem północno-wschodnich*. Choć wybuch wojny i brak finansów przeszkodziły w dalszych obserwacjach, to jednak badania te przyczyniły się do lepszego poznania specyfiki obszarów kresowych¹². Innym aspektem działalności INBEW były badania historyczne dotyczące przeszłości terenów Międzymorza Bałtycko-Czarnomorskiego. Wynikiem tej działalności naukowej było pięć prac z zakresu filologii i etnologii oraz trzy rozprawy historyczne. Ważniejsze z nich to: J. Otrębskiego, *Przyczynki słowiańsko-litewskie*, Erwina Koschmiedera, *Przyczynki do zagadnienia chomonii w hirmosach rosyjskich*, Juliana Krzyżanowskiego, *Byliny. Studium z dziejów rosyjskiej epiki ludowej* oraz *Barwne kufry chłopskie z okolic Wileńszczyzny i Polesia*. Nie sposób tutaj nie wspomnieć także o pracach z zakresu historii, których trzon stanowi rozprawa Bogumiła Jasinowskiego, *Wschodnie chrześcijaństwo a Rosja na tle rozbioru pierwiastków cywilizacji Wschodu i Zachodu* oraz *Piotr Wielki a unia i unia kościelna* pióra Aleksego Derugi. Niemniej ważną pracą była monografia wydawana w serii dziejów krajów bałtyckich pt. *Dzieje Żmudzi do czasów unii lubelskiej*, a także powstały w niedługim czasie po niej tekst Seweryna Wystoucha, *Postęgi komunikacyjne w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego na prawie magdeburgskim do połowy XVI wieku*. Wszystkie te monografie stanowiły wyniki badań i dorobek poszczególnych naukowców publikujących swoje osiągnięcia pod egidą INBEW¹³.

Popularyzacja problematyki badawczej nie ograniczała się jedynie do wydawania prac drukiem. Uzupełniały ją także wykłady i odczyty, których celem było przybliżenie kultury ludów zamieszkujących tereny między Bałtykiem a Morzem Czarnym. O zainteresowaniu może świadczyć fakt, że w ciągu 1938 r. przeprowadzono ok. 50 wykładów i odczytów, a w gronie prelegentów znajdowali się nie tylko polscy naukowcy (m.in.: prof. A. Fischer, J. Rozwadowski, T. Nitsch), ale i zagraniczni (prof. O. Łotoćkyj, prof. R. Smal-Stoćkyj, prof. Busse, prof. Pessler). Największy rozgłos dzięki poruszaniu aktualnych tematów, zyskał cykl sześciu wykładów wygłoszonych przez Władysława Wielhorowskiego. Podobne przyjęcie spotkało odczyt korespondenta zagranicznego D. Bersona. Natomiast dla nieco węższego grona czytelników skierowany był „Rocznik Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej” oraz „Balticoslavica”. „Rocznik”, a dokładniej jego pierwszy tom redagowany przez Stefana Ehrenkreutzta zawierał materiały o polityce i sprawach terytorialnych Litwy. Na drugi zaś składały się omówienia gospodarki komunistycznej oraz rozprawy dotyczące Związku Radzieckiego. Działalność sprawozdawczą postawiła sobie za cel „Balticoslavica”. Jej zespół redakcyjny tworzyli: Erwin Koschmieder, W. Antoniewicz, Cezaria Boudouin de Courtenay Ehrenkreutz, Jako Kolima, Oskar Loortis. W latach od 1934-1938 ukazały się trzy tomy „Balticoslavica”,

¹² W. Ormicki, *Życie gospodarcze Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej*. Kraków 1939, s. 179-189, 269.

¹³ J. Otrębski, *Przyczynki słowiańsko-litewskie*. Wilno 1930; B. Jasinowski, *Wschodnie chrześcijaństwo a Rosja na tle rozbioru pierwiastków cywilizacyjnych Wschodu i Zachodu*. Wilno 1933; A. Deruga, *Piotr Wielki a unia i unia kościelna 1700-1711*. Wilno 1936; M. Zdziechowski, *Problem religijny w Rosji*. „Przegląd Filozoficzny” nr 37/1934; M. Loski, *O wschodnim chrześcijaństwie*. „Przegląd Współczesny” T. LV, z. 14, 1935.

a współpracowali z nią uczeni z Finlandii, Estonii, Łotwy i Niemiec. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że było to jedno z nielicznych czasopism, które zamieszczało wykazy bibliograficzne prac, dotyczących etnografii, archeologii i prehistorii państw bałtyckich. Zarówno „Rocznik”, jak i „Balticoslavica” wypełniły swoje zadanie, a więc przyczyniły się do spopularyzowania wiedzy o różnych problemach wschodnich sąsiadów¹⁴.

III. SZKOŁA NAUK POLITYCZNYCH

Obok działalności badawczej twórcy INBEW powołali do życia Szkołę Nauk Politycznych. Rozpoczęła ona swoją działalność w marcu 1930 r. Początkowo, do 1934 r., nosiła nazwę Wyższa Szkoła Instytutu Naukowo-Badawczego w Wilnie, następnie przekształciła się w Szkołę Nauk Politycznych w Wilnie. Statut zatwierdzony 19 lutego 1930 r. przez ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego oraz rozporządzenie z 14 września 1934 r. dokładnie określały zasady studiów oraz formy zależności szkoły od Instytutu i władz państwowych. W 1937 r. przyjęto nowy statut, który jednak nie wniósł istotniejszych zmian w strukturze organizacyjnej uczelni. Szkoła była jednostką jednowydziałową z możliwością specjalizacji na kierunkach geograficznym, etnograficznym, prawnym, historycznym i gospodarczym. W 1933 r. zawężono studia podyplomowe do analizy gospodarczej i kulturalno-politycznej, lecz cztery lata później wprowadzono system seminaryjny, który pozwalał na podjęcie badań monograficznych nad dziejami ziem wschodnich Rzeczypospolitej, państw bałtyckich lub ZSRR ze szczególnym naciskiem na sprawy gospodarcze i społeczno-polityczne. Studia w tym zakresie podzielono na trzy lata składające się z sześciu semestrów, zakończone pracą dyplomową i egzaminem końcowym. Do 1939 r. nie udało się jednak władzom szkoły uzyskać prawa do nadawania tytułów magisterskich. Ukończenie szkoły pozwalało, na podstawie rozporządzenia Rady Ministrów z października 1932 r., na zajęcie stanowiska urzędniczego I stopnia. Kierownictwo szkoły każdorazowo zatwierdzał minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego. Do niego także należały decyzje w sprawie zmiany programu i organizacji szkoły. Władzę wykonawczą sprawował bezpośrednio dyrektor szkoły, będący równocześnie dyrektorem INBEW. Od 1937 r. wybierała go na trzyletnią kadencję i odwoływała Rada Administracyjna. Pierwszym dyrektorem był Janusz Jędrzejewicz, a następnie od 1931 r. Władysław Wielhorski. Do zadań dyrektora należało reprezentowanie szkoły i jej spraw na zewnątrz, zatwierdzenie umów z personelem oraz rozporządzanie przyznanymi środkami pieniężnymi. Przewodniczył on także Radzie Profesorskiej, zbierającej się raz w roku i omawiającej bieżące sprawy uczelni. Od 1937 r. w tych zebraniach miał prawo uczestniczyć także oddelegowany przedstawiciel Instytutu. Mógł on także wpływać na sytuację finansową szkoły, zapewniając m.in. sale z oświetleniem czy opał. I tak w roku 1935/1936 przeznaczono na te cele ok. 5 tys. zł, w następnym zaś kwota ta została podwyższona do 8 tys. zł. Otrzymało także dotacje z Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w wysokości 30 tys. zł. Pozostały budżet uzupełniały środki własne: czesne słuchaczy (po 115 zł za semestr), wpisowe (50 zł), opłaty za powtarzane egzaminy (4 zł każdy). Pobieranie tychże opłat często napotykało na trudności, co doprowadziło do tego, że w roku akademickim 1934/1935 uzyskano 73% kwoty, a ponadto zaostrzone przepisy doprowadziły w konsekwencji do relegowania wielu studentów (np. w roku 1934/1935 usunięto 30 osób na 190, a rok później 14 na 319 osób). Część wydatków stanowiły opłaty dla profesorów za wykłady, ćwiczenia, egzaminy, koszty administracyjne. Wydatki Szkoły Nauk Politycznych (SzNP) w roku akademickim 1935/1936 objęły: wykłady i ćwiczenia profesorów stałych (ponad 51 tys. zł), opłaty za egzaminy dla wykładowców (ponad 3 600 zł), zwrot kosztów podróży profesorów zamiejscowych (ok. 3 tys. zł), pomoce naukowe (1 tys. zł), stypendia i zasiłki dla słuchaczy (ok. 4 tys. zł), subwencje dla organizacji słuchaczy (1 600 zł), druki, kancelaria i inne wydatki (ponad 1 tys. zł), reklama (600 zł) oraz część kosztów administracyjnych (ponad

¹⁴ Zob. przyp. 8 i 10.

15 tys. zł), co daje kwotę ponad 80 800 zł. SzNP, chcąc się całkowicie usamodzielnić, zmierzała do zwiększenia liczby studentów, co w konsekwencji miało przynieść zmniejszenie dotacji oraz wzrost dochodów z tytułu większej ilości opłat studenckich¹⁵. Pierwsze dwa lata miały pomóc studentom w opanowaniu zasadniczych pojęć i metod myślenia z historii, ekonomii, prawa i etnografii. Przedmioty w szkole zostały podzielone na dwie grupy: podstawowe i specjalne. Do podstawowej zaliczano: prawoznawstwo, gospodarkę, fizjografię, etnografię, historię, socjologię. W drugiej grupie skupiono się głównie na Rosji, ZSRR i komunizmie oraz na studiach językowych.

Program ten stał się przedmiotem dyskusji, nie obeszło się bez słów krytyki. Stanisław Mackiewicz – członek Instytutu Europy Wschodniej, a także redaktor „Słowa” – podawał w wątpliwość sens istnienia szkoły. Same władze uznawały ten program za niedoskonały. Poprawki przedstawione 27 listopada na Radzie Profesorów dotyczyły zwiększenia liczby ćwiczeń o 30 godzin i dotyczyły miały zagadnień narodowościowych Ukrainy i Białorusi oraz wyznaniowych i kulturalnych Związku Radzieckiego kosztem zagadnień z prawa administracyjnego. Uzyskane godziny przeznaczone były na omówienie zagadnień gospodarczych ziem północno-wschodnich Rzeczypospolitej, podstawowego kursu o spółdzielczości oraz zarysu teorii państwa. Dla trzeciego roku i piszących prace dyplomowe utworzono dwa seminaria: polityczno-ustrojowe ZSRR pod kierownictwem W. Sukiennickiego i drugie, dotyczące teorii i praktyki ekonomicznej ZSRR, prowadzone przez S. Swianiewicza. Decyzje te nie były do końca jasne, gdyż nie określały charakteru uczelni – szkoły o profilu socjetoznawczym lub o charakterze ogólnym nauk politycznych. Według opinii Stanisława Mackiewicza nie spełniała ona żadnego z tych wymogów. Teza ta stała się przedmiotem dyskusji na Zebraniu Ogólnym członków Instytutu w dniu 9 czerwca 1936 r. Punktem wyjścia był referat radcy ministerialnego Peskowskiego, delegowanego przez MSZ, dotyczący metod propagandy sowieckiej i aktualnych zadań polityki zagranicznej ZSRR. Radca uważał, że polityka ta odnosi w Polsce sukcesy i dąży do osłabienia spójności państwa. Władze Instytutu miały starać się uodpornić swoich słuchaczy na to niebezpieczeństwo. W dyskusji zabrał także głos S. Mackiewicz, proponując przekształcenie placówki wileńskiej w ogólną szkołę nauk politycznych, a przedmioty dotyczące ZSRR miały być zastąpione ogólnymi lub też proponował szkołę o charakterze socjetoznawczym dla nielicznych, chcących specjalizować się w tej dziedzinie. Z kolei uczeni wykładający przedmioty sowietoznawcze sprzeciwili się opinii o rzekomym złym wpływie propagandy komunistycznej w Polsce, powołując się na studentów, którzy zajmują krytyczne stanowisko w stosunku do Sowietów, a uzyskiwana przez nich wiedza pozwala uodpornić się na agitację. Te spory stały się przedmiotem badań komisji międzyministerialnej złożonej z przedstawicieli wojska, resortu spraw zagranicznych oraz wyznań religijnych, w wyniku czego poddano ocenie kryteria przyjmowania kandydatów – narodowość, nastawienie ideowe, wartości moralne. Niezbędne stało się przeprowadzenie reformy programu. Miała ona m.in. dotyczyć przywrócenia dwuletniego wstępnego kursu, a wraz z nimi przedmiotów teoretycznych i podstawowych oraz podziału końcowego kursu na dwie specjalności. Podobnie ważną kwestią była sprawa dotycząca powielania przez SzNP programu Wydziału Prawno-Społecznego Uniwersytetu im. Stefana Batorego. Rezultatem tych rozmów była niewielka zmiana statutu SzNP, lecz nowy program nie został wprowadzony przed wybuchem wojny¹⁶. Wśród wielu zarzutów był i zarzut dotyczący sposobu rekrutacji. Według statutu, studentem mógł być każdy, kto zapisał się w charakterze słuchacza zwyczajnego lub wolnego i posiadał świadectwo ukończenia państwowej szkoły średniej ogólnokształcącej albo specjalnej lub też mający świadectwo szkół prywatnych, posiadających uprawnienia szkół państwowych. Słuchacze wolni mogli być dopuszczani przez dyrektora niezależnie od wykształcenia. Można też było zapisać się na poszczególne przedmioty (opłata za każdy przedmiot 15 zł), uzyskując status hospicjanta. I tak np. na 1771 osób uczęszczających na zajęcia w przeciągu 8 lat prawie 80% było słuchaczami zwyczajnymi (posiadało maturę), ok. 21% to słuchacze wolni

¹⁵ Statut Wyższej Szkoły Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. Wilno 1930.

¹⁶ AAN, MSZ, Departament Polityczno-Ekonomiczny, sygn. 5218. Sprawozdanie z działalności Szkoły Nauk Politycznych w Wilnie w roku akademickim 1935/1936.

(z brakiem w wykształceniu). Każdy kandydat przechodził wstępną rozmowę mającą na celu określenie jego przygotowania naukowego, poznanie osobowości kandydata oraz możliwości finansowania nauki. Już ta rozmowa, a także zaostrenie przepisów przyjęcia dyskwalifikowało wielu kandydatów. Pewien spadek liczby osób związany był także ze słabymi postępami w nauce i ich niewypłacalnością. Mówiąc o słuchaczach szkoły, nie można pominąć ich struktury zawodowej. Z jednego ze sprawozdań szkoły jasno wynika, że studiowali tam m.in. oficerowie, urzędnicy, nauczyciele, prawnicy. Od wszystkich, w dalszym toku nauki, wymagano samodzielności myślenia. Swoją wiedzę mogli poszerzać w kołach naukowych, których były trzy: sowietoznawcze, turkologów i Nadbałtyki. Istniały także stowarzyszenia „Orietnia” i „Bratnia Pomoc”, udzielające pomocy finansowej studentom. Wszystkie grupy działające na uczelni mogły liczyć na pomoc finansową szkoły (1600 zł rocznie). Każdy słuchacz rozpoczynający pisanie pracy magisterskiej mógł wybrać profesora, przedstawić temat pracy i przedmioty, które musiał zdać i oczywiście uczestniczyć w seminarium. Pisanie pracy trwało niekiedy dłużej niż zamierzono, gdyż podjęty przez słuchacza temat wymagał wnikliwych badań. Świadczyło to o dobrym przygotowaniu słuchaczy do badań problemów wschodnich. A wszystkie te wymagania stawiane studentom sprawiły, że w 1936 r. dyrekcja podjęła starania o przyznawanie tytułu magistra, przerwane zresztą wybuchem wojny.

Wysoki poziom szkoły zawdzięczano kadrze wykładowców z wysokimi kwalifikacjami. Do tego grona należeli: dyrektor i jego zastępca, nauczyciele, lektorzy języków obcych, asystenci. Nauczycieli i lektorów zatrudniał MWRiOP. W 1932 r. wykładowcami i kierownikami ćwiczeń byli m.in.: Cezaria Ehrenkreutzowa (etnografia Europy Wschodniej), dr Mojżesz Altbauer (lektorat języka ukraińskiego), prof. Stefan Glaser (wstęp do prawoznawstwa), doc. W. Sukiennicki (zasady prawa narodów), doc. S. Swaniewicz (ekonomia polityczna), Hadży Szapszał Seraja (lektorat języka tureckiego), L. Turkowski (ćwiczenia z etnografii Europy Wschodniej), inż. W. Wielhorski (monografia krajów bałtyckich), dr Seweryn Wystouch (polityka wewnętrzna i narodowościowa ZSRR), prof. M. Zdziechowski (prądy umysłowe i literackie Rosji). Wielu profesorów wywodziło się z miejscowego uniwersytetu. Byli to m.in.: doc. M. Król (prawo międzynarodowe), B. Wilanowski (prawo karne), M. Morelowski (etnograf). Spoza Wilna pochodzili m.in. wykładowcy: S. Arnold, S. Baczyński, dr W. Napłowski. Wszystkie te osoby przyczyniły się do podwyższenia poziomu szkoły, głównie za sprawą swoich wysokich kwalifikacji, nie budzących zastrzeżeń merytorycznych czy politycznych. Nie było to jednak pewne w odniesieniu do osoby dyrektora SzNP Władysława Wielhorskiego, któremu zarzucano brak dostatecznego przygotowania do kierowania szkołą. Mimo to pozostał on na swoim stanowisku aż do wybuchu II wojny światowej.

Zarówno INBEW, jak i SzNP odegrały znaczącą rolę. Były to placówki wspomagające polską politykę zagraniczną. Mimo wielu przeciwności potrafiły się utrzymać oraz stworzyć własną autonomię. Wysoki poziom osiągnęto dzięki zatrudnieniu wysokiej klasy specjalistów. Zajmowano się analizą i zagadnieniami dotyczącymi ustroju ZSRR, a także północno-wschodnimi kresami II Rzeczypospolitej. Przedmiotem badań była przeszłość obejmująca m.in. gospodarkę, język, muzykę. W ramach INBEW opublikowano wiele rozpraw, a także realizowano prace na zamówienia dotyczące gospodarki wschodnich sąsiadów. Dla Komitetu Badań Ziem Wschodnich prowadzono badania na Wileńszczyźnie, z kolei dla II Oddziału Sztabu Głównego opracowano materiały dotyczące stosunków politycznych i gospodarczych na Litwie. Badaniami kierowali wybitni znawcy tematu. Badania naukowe uzupełniano cyklami wykładów i odczytów popularyzujących wiedzę na temat obszarów będących przedmiotem zainteresowań (w latach 1930-1939 było ich 50). Tak więc Instytut Wileński był jednym z nielicznych ośrodków zajmujących się tak wszechstronną analizą wspomnianych problemów, a jedyną placówką nakierowaną na poznanie północno-wschodnich terenów II RP oraz wschodnich sąsiadów (zwłaszcza ZSRR) była właśnie Szkoła Nauk Politycznych. Naukę pobierały osoby narodowości polskiej, białoruskiej, ukraińskiej, żydowskiej i rosyjskiej – z Polski i innych krajów. O dużej randze szkoły świadczył też fakt, że absolwenci mogli pracować nie tylko na stanowiskach urzędniczych, ale i w dyplomacji. Obie więc te jednostki, INBEW i SzNP, wzajemnie się uzupełniały.

Natomiast w III Rzeczypospolitej do tego dorobku zdaje się nawiązywać utworzone jesienią 1991 r. przez prof. Jerzego Kłoczowskiego w Lublinie Towarzystwo Instytut Europy Środkowo-Wschodniej. Inicjatywa ta wyrosła na gruncie debat naukowych, organizowanych pod hasłem „Między Wschodem a Zachodem” oraz tzw. spotkań rzymskich, których celem były badania interdyscyplinarne historyków białoruskich, litewskich, polskich i ukraińskich prowadzone pod patronatem Instytutu Polskiej Kultury Chrześcijańskiej w Rzymie. Widocznym rezultatem tych kontaktów badawczych stało się powołanie Komitetu Studiów Europy Środkowo-Wschodniej, którego podstawowym celem jest przygotowanie syntez historii narodów zamieszkujących obszary dawnej I Rzeczypospolitej od prahistorii do współczesności. Instytut zastąpił jako organizator kilku międzynarodowych konferencji naukowych, poświęconych problemom narodowościowym, religijnym, społecznym oraz integracji europejskiej. Ponadto rozpoczęto publikację serii monografii, co należy uznać za kolejny krok przełomowy w niedługiej przecież historii Instytutu Lubelskiego¹⁷.

Robert Potocki

¹⁷ „Biuletyn Informacyjny” nr 1/1991-1992; „Bulletin of the International Federation of the Institutes of East Central Europe” Lublin 1992-1998, vol. 1-2.

Wydawnictwa Instytutu Zachodniego

1996

Janusz Ruszkowski, *Kościół ewangelicki w NRD*, cena 9,50 zł

Lech Janicki, Bogdan Koszel, Waław Wilczyński (red.), *Zjednoczenie Niemiec. Studia politologiczno-ekonomiczno-prawne*, cena 17 zł

Maria Wagińska-Marzec, *Protest-song w Republice Federalnej Niemiec w okresie kontestacji młodzieżowej*, cena 11 zł

Zbigniew Mazur (red.), *Rola nowych Niemiec na arenie międzynarodowej*, cena 16 zł

Maria Tomczak, *Duch i władza. Intelktualiści podzielonych Niemiec wobec państwa i narodu*, cena 12 zł

Jadwiga Kiwerska (red.), *Interesy bezpieczeństwa w Europie. Materiały z konferencji, Poznań 9-10 IV 1996 r.*, cena 9 zł

Danuta Krzywińska-Matecka, Lidia Paszkiewicz (oprac.), *Bibliografia zawartości „Przeglądu Zachodniego” 1984-1995*, cena 6 zł

1997

Zbigniew Mazur (red.), *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, cena 25 zł

Krzysztof Malinowski, *Polityka Republiki Federalnej Niemiec wobec Polski w latach 1982-1991*, cena 16 zł

Hubert Orłowski, Andrzej Sakson (red.), *Utracona ojczyzna. Przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie*, wyd. II, cena 15 zł

Lech Janicki (oprac.), *Ustawa zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec. Wydanie tekstowe w wersji niemieckiej i polskiej*, wyd. II, cena 22 zł

Piotr Kalka (red.), *Inwestycje niemieckie w zachodnich województwach przygranicznych Polski*, cena 19 zł

Piotr Kalka, *Polityka badawczo-rozwojowa Wspólnot Europejskich*, cena 15 zł

Album w opracowaniu Marii Wagińskiej-Marzec, Piotra Kraszewskiego, *Przed półwieczem... Ziemia Lubuska w obiektywie*, cena 35 zł

1998

Anna Wolff-Powęska, *Oswojona rewolucja. Europa Środkowo-Wschodnia w procesie demokratyzacji*, cena 25 zł

Andrzej Sakson, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945-1997*, cena 28 zł

Stanisław Żerko, *Stosunki polsko-niemieckie 1938-1939*, cena 39 zł

Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej 1939-1945, praca zbiorowa pod redakcją Mariana Woźniaka, cena 65 zł

1999

Bogdan Koszel, *Mitteleuropa rediviva? Europa Środkowo- i Południowo-Wschodnia w polityce zjednoczonych Niemiec*, cena 27 zł

Hubert Orłowski, Maria Tomczak (red.), *Elity w jednoczących się Niemczech*, cena 35 zł

Niemcy współczesne. Zarys encyklopedyczny. Praca zbiorowa, cena 90 zł

Documenta Occupationis. T. XIV, cena 23 zł

2000

Anna Wolff-Powęska, Eberhard Schulz (red.), *Być Polakiem w Niemczech*, cena 39 zł